

АНОТАЦІЯ

Лелюх С.Р. Становлення і розвиток духовної освіти на Волині у ХІХ – на початку ХХ ст. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 011 Освітні, педагогічні науки, галузь знань 01 Освіта/Педагогіка. – Рівненський державний гуманітарний університет, Рівне, 2025 рік.

У дисертації представлено цілісний комплексний аналіз становлення і розвитку духовної освіти на Волині у ХІХ – на початку ХХ століття. Визначено теоретичні засади, обґрунтовано періодизацію розвитку духовної освіти на Волині, здійснено аналіз історіографії проблеми. Проблему дослідження розглянуто на загальнофілософському (в світлі гуманістичного й культурологічного підходів), загальнонауковому (як поєднання історико-хронологічного, історико-порівняльного й історико-дихотомічного підходів) та спеціально-науковому (історико-педагогічний регіоналізм) рівнях. Обґрунтовано необхідність застосування *нарративного* критерію для визначення основних груп джерел, використаних у процесі дослідження: 1) архівні документи і матеріали; 2) публікації в періодичних виданнях; 3) дисертаційні дослідження; 4) наукові монографії досліджуваного періоду та сучасні; 5) словниково-довідникова література; 6) наукові розвідки в сфері методології історії педагогіки, педагогічної історіографії, персоналістики, теорії й методики виховання; 7) праці в галузі історії України та історії Волині.

Здійснено періодизацію процесу становлення і розвитку духовної освіти Волині ХІХ – початку ХХ ст.: 1808-1836 рр. – етап конфронтації; 1836-1868 рр. – етап інституалізації; 1868-1896 рр. – етап ієрархізації; 1896-1917 рр. – етап стабілізації. Представлено зміст та основні тенденції розвитку духовної освіти на кожному з етапів.

На підставі аналізу соціально-політичної, ідеологічної та соціокультурної ситуації на Волині ХІХ століття визначено основні чинники/передумови становлення та розвитку в регіоні духовної освіти: 1) соціально-політичні, зміст яких полягає у переході території Волині під владу російської імперії внаслідок кількох поділів Польщі, останній з яких (1795 р.) остаточно закріпив Волинь у

складі імперії; 2) ідеологічні, за якими реалізувалася імперська формула «православ'я – самодержавство – народність», що визначило основи русифікаторської політики царату на Волині і вплинуло на зміст духовної освіти у навчальних закладах губернії; 3) соціокультурні, згідно з якими домінація православної церкви на всій території Волині детермінувала обов'язок вивчення основ православного віровчення у всіх навчальних закладах регіону та пояснювала особливості духовної освіти в середовищі інших етнокультурних спільнот Волинського краю.

Проаналізовано внесок релігійних та громадських діячів Волині у розвиток духовних навчальних закладів регіону. Обґрунтовано роль і значення біографічного методу та методу персоніфікації в історико-педагогічних дослідженнях. Встановлено, що православне священство Волині досліджуваного періоду виходило у практиці духовної освіти з класичних біблійних засад виховання християнських чеснот у дітей в період їх навчання; лише зрідка священники зважали на величезний накопичений українським народом досвід морально-етичного виховання дітей в родині, закріплений в національних традиціях, звичаях, обрядах. З іншого боку, відомими волинськими ієрархами та викладачами духовних навчальних закладів (А. Хойнацьким, А. Сендульським, О. Фотинським, М. Теодоровичем, архієпископом Модестом, архієпископом Агафангелом, архієпископом Віталієм та ін.) здійснювалися потужні наукові розвідки з історії й культури Волинського краю.

Схарактеризовано ієрархію духовних навчальних закладів ХІХ – початку ХХ століття. Зазначено, що від початку ХІХ століття у російській імперії вибудовувалася триступенева системи освіти в єдності початкового (парафіяльні училища, парафіяльні школи, недільні школи, початкові народні училища, школи грамоти, сільські школи), середнього (класичні й реальні гімназії, реальні училища, пансіони, повітові училища, єпархіальні училища) та вищого (університети) рівнів. Доведено, що упродовж усього досліджуваного періоду система освіти імперії мала виражену тенденцію до становості; у зв'язку з цим сформульовано висновок про домінування учнів з сімей осіб духовного стану у всіх духовних навчальних закладах Волині, крім церковно-парафіяльних шкіл та

єврейських навчальних закладів. Духовні навчальні заклади перебували одночасно під опікою світської і церковної влади; це пояснює складність аналізу нормативно-правової бази розвитку духовної освіти у Волинському краї. Схарактеризовано загальноімперські документи (Статути, укази, положення та інші документи міністерства народної освіти російської імперії), нормативні документи Святішого Синоду та місцеві регіональні (листи та розпорядження на рівні попечителя Київського навчального округу й Луцько-Житомирського архієпископа).

З'ясовано особливості змісту, форм і методів навчання і виховання в духовних навчальних закладах Волині у XIX – на початку XX століття. Схарактеризовано зміст освіти у Волинській духовній семінарії. Сформульовано висновок, що основою духовної освіти семінаристів було вивчення: скороченого катехізису, моральних настанов, повного катехізису, священної історії та моральних правил (в т. зв. «перших класах», тобто класі поетики, а також у нижчому, середньому та вищому граматичних класах) та скороченого християнського богослов'я, складання проповідей, догматичного богослов'я, полемічного богослов'я, морального богослов'я, читання Святого Письма, складання проповідей та читання книги про обов'язки парафіяльного священника (в «останніх класах», тобто в богословському й філософському класах, та в класі риторики). З'ясовано особливості застосування репродуктивних (читання, бесіда, писання й декламування Святого Письма) та творчих (аналіз текстів, самостійна робота, віршування, ведення полеміки) методів навчання у Волинській духовній семінарії. Схарактеризовано методи контролю за успішністю учнів (поточного, у вигляді оцінок, та підсумкового – у вигляді попередніх і вирішальних іспитів).

Проаналізовано зміст освіти у повітових духовних училищах, які склалися з двох класів по два роки навчання в кожному (російське читання й письмо, чотири перші правила арифметики, церковний нотний спів, російська граматики, скорочений катехізис). Визначено основні *форми* (урок тривалістю одну годину, самостійна робота, іспит) та *методи* (читання й тлумачення релігійних текстів, вправління, декламування напам'ять, написання творів на

релігійну тему, катехізичні методи) навчального процесу в парафіяльних училищах. Відзначено особливу роль співу й музики в змісті освіти парафіяльних духовних училищ та книги як провідного засобу духовної освіти.

З'ясовано, що метою виховання в духовних училищах Волині було виховання послуху як провідної християнської чесноти, провідними методами виховання – залучення учнів до неперервної діяльності та «доброго використання часу»; методи контролю моральності; методи заохочення (похвала, зарахування до категорії старших учнів, оголошення імен кращих учнів під час іспитів, нагородження книгами духовного змісту) й покарання (словесні, методи обмеження діяльності учнів у просторі і часі, догани, призначення особливого місця за столом, обмеження харчування, усамітнення чи навіть ув'язнення, позбавлення книг, виключення з училища). Відзначено роль молитви й покаюння у виховному процесі духовних училищ. Представлено роль і значення смотрителів, вихователів, інспекторів у контролі за поведінкою учнів парафіяльних училищ у позанавчальний час. Обгрунтовано думку, що основою виховної діяльності у церковнопарафіяльних школах Волині були молитва, відвідання учнями церковних шкіл в парафії та участь у традиційних церковних требах (сповіді, причастя). Описано основні методи виховання (заохочення і покарання) – похвала, нагородження книгами, а також зауваження, настанова, присоромлення, стояння в класі під час уроку на ногах, заборона брати участь в дитячих іграх під час перерв, затримання в класі після уроків більш як на годину та ін.

Проаналізовано зміст та особливості діяльності жіночих духовних навчальних закладів на Волині – єпархіальних жіночих училищ для дівочих духовного звання, які відкрилися в Житомирі (1864 р.) та Кременці (1884 р.).

Відзначено особливості змісту освіти в *єврейських* духовних навчальних закладах Волині (у талмуд-торах та хедерах), який мав суто релігійний характер; лише наприкінці ХІХ століття серед навчальних дисциплін стали з'являтися світські предмети (письмо, математика, географія). Встановлено, що упродовж більш як століття методика викладання у талмуд-торах і хедерах була суто консервативною, мала репродуктивний характер. Відзначено роль і значення

Житомирського рабинського училища в організації духовної освіти в єврейській спільноті Волині – як єдиної інституційної форми вищої духовної освіти.

Схарактеризовано особливості духовної освіти дітей та молоді чеської, польської та німецької спільнот Волині у ХІХ – на початку ХХ століття. Відзначено, що після першого польського повстання (1831 р.) почалася фактична стагнація римо-католицького шкільництва; польські школи, включно з Волинським ліцеєм, були ліквідовані; духовний компонент у змісті освіти римо-католицьких навчальних закладів мінімізувався до навчання дітей і молоді при костьолах або ж у пансіонах. Доведено, що найбільш характерною рисою німецької громади Волині була її соціокультурна замкнутість, наслідком чого стала розбудована колоністами модель німецького шкільництва (початкової та середньої ланки), що ґрунтувалася на лютеранській чи римо-католицькій релігії, якої дотримувалися німці Волині. Встановлено, що духовна освіта у початкових школах чеської громади Волині полягала у вивченні російсько-чеського письма, читання російською та чеською мовами, російської історії, арифметики, священної історії та молитов.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в ньому *вперше* системно й цілісно здійснено аналіз процесу становлення і розвитку духовної освіти на Волині у ХІХ – на початку ХХ століття; визначено провідні чинники й передумови (соціально-політичні, ідеологічні, соціокультурні) розвитку духовних навчальних закладів регіону; схарактеризовано внесок релігійних і громадських діячів Волині у становлення та розвиток духовної освіти Волині у досліджуваний період; обґрунтовано структуру, зміст, форми і методи навчання й виховання в православних, римо-католицьких, лютеранських, юдейських духовних навчальних закладах Волині у ХІХ – на початку ХХ століття;

удосконалено історико-педагогічне знання про співвідношення глобального й локального в розвитку системи освіти підросійської України;

подальшого розвитку набули форми і методи історико-педагогічного наукового пошуку.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що його зміст та висновки можуть бути використані істориками освіти для написання наукових

праць з історико-педагогічної регіоналістики; викладачами історії України та історії освіти з метою розробки дисциплін вільного вибору здобувачів з історії Волинського регіону та історії національного шкільництва; педагогами загальноосвітніх навчальних закладів з метою впровадження історичного досвіду духовної освіти в процес навчання й виховання дітей та молоді.

Ключові слова: духовність, духовна освіта, духовний навчальний заклад, Волинь, духовне училище, духовна семінарія, церковнопарафіяльна школа, рабинське училище.

ANNOTATION

Leliukh S.R. Formation and Development of Religious Education in Volhynia in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries. – Qualifying research on manuscript rights.

Thesis for obtaining the scientific degree of Doctor of Philosophy, specialty 011 Educational, Pedagogical Sciences, branch of knowledge 01 Education/Pedagogy. – Rivne State University of Humanities, Rivne, 2025.

The research presents a comprehensive analysis of the formation and development of religious education in Volhynia in the nineteenth and early twentieth centuries. The theoretical foundations are defined, the periodisation of the development of religious education in Volhynia is substantiated, the historiography of the problem is analysed. The research problem is considered at the general philosophical (in the light of humanistic and cultural approaches), general scientific (as a combination of historical and chronological, historical and comparative, historical and dichotomous approaches) and special scientific (historical and pedagogical regionalism) levels. The necessity of applying the *narrative* criterion to determine the main groups of sources used in the research process is substantiated: 1) archival documents and materials; 2) publications in periodicals; 3) dissertation research; 4) scientific monographs of the period under study and modern ones; 5) dictionary and reference literature; 6) scientific research in the field of methodology of the history of pedagogy, pedagogical historiography, personal studies, theory and methods of education; 7) researches in the field of history of Ukraine and history of Volhynia.

The research periodises the process of formation and development of religious education in Volhynia in the nineteenth and early twentieth centuries: 1808-1836 – the stage of confrontation; 1836-1868 – the stage of institutionalisation; 1868-1896 – the stage of hierarchisation; 1896-1917 - the stage of stabilisation. The content and main trends in the development of religious education at each stage are presented.

Based on the analysis of the socio-political, ideological and socio-cultural situation in Volhynia in the nineteenth century, the main factors/prerequisites for the formation and development of religious education in the region are identified: 1) socio-political, the content of which is the transition of the territory of Volhynia to the Russian Empire as a result of several partitions of Poland, the last of which (1795) finally consolidated Volhynia within the empire; 2) ideological, which implemented the imperial formula «Orthodoxy – autocracy – nation», which determined the basis of the tsarist policy of Russification in Volhynia and influenced the content of religious education in educational institutions of the province; 3) socio-cultural, according to which the dominance of the Orthodox Church throughout Volhynia determined the obligation to study the basics of the Orthodox faith in all educational institutions of the region and explained the peculiarities of religious education among other ethno-cultural communities of the Volhynia region.

The contribution of religious and public figures of Volhynia to the development of religious educational institutions of the region is analysed. The role and significance of the biographical method and the method of personification in historical and pedagogical research are substantiated. It is established that the Orthodox priesthood of Volhynia in the period under study proceeded in the practice of religious education from the classical biblical principles of fostering Christian virtues of children during their education; rarely priests took into consideration the vast experience of moral and ethical education of children in the family, enshrined in national traditions, customs and rituals. On the other hand, well-known Volhynia hierarchs and teachers of theological educational institutions (A. Khoynatsky, A. Sendulsky, O. Fotynsky, M. Teodorovych, Archbishop Modest, Archbishop Agafangel, Archbishop Vitaliy and others) carried out powerful scientific research on the history and culture of Volhynia.

The hierarchy of religious educational institutions of the nineteenth and early twentieth centuries is characterised. It is noted that since the beginning of the nineteenth century, the Russian Empire has been building a three-stage education

system in the unity of primary (parochial colleges, parochial schools, Sunday schools, primary public schools, literacy schools, rural schools), secondary (classical and real gymnasiums, real schools, boarding schools, county schools, diocesan schools) and higher (universities) levels. It is proved that throughout the entire period under study, the education system of the empire had a pronounced tendency to be class-based; in this regard, the author concludes that students from families of the clergy dominated all religious educational institutions of Volhynia, except for parochial schools and Jewish educational institutions. Religious educational institutions were simultaneously under the care of secular and church authorities; this explains the complexity of analysing the legal framework for the development of religious education in Volhynia. The research describes the general imperial documents (charters, decrees, regulations and other documents of the Ministry of Public Education of the Russian Empire), regulatory documents of the Holy Synod and local regional documents (letters and orders at the level of the trustee of Kyiv educational district and the Archbishop of Lutsk and Zhytomyr).

The features of the content, forms and methods of education and upbringing in theological educational institutions of Volhynia in the nineteenth and early twentieth centuries are determined. The content of education in the Volhynian Theological Seminary is characterised. It is concluded that the basis of the seminarians' religious education was the study of the following: abbreviated catechism, moral instruction, full catechism, sacred history and moral rules (in the so-called «first classes», i.e., the class of poetry, as well as in the lower, middle and higher grammar classes) and abbreviated Christian theology, dogmatic theology, polemical theology, moral theology, reading the Holy Scriptures, sermon writing and reading a book on the duties of a parish priest (in the «last classes», i.e., theological and philosophical classes, the class of rhetoric). The peculiarities of the use of reproductive (reading, conversation, writing and recitation of the Holy Scriptures) and creative (text analysis, independent work, poetry, polemics) teaching methods in the Volhynian Theological Seminary are clarified. The methods of control over the progress of students (current, in the form of grades and final – in the form of preliminary and final exams) are characterised.

The research analyses the content of education in district theological schools, which consisted of two classes of two years of study each (Russian reading and writing, the first four rules of arithmetic, church music, Russian grammar, abridged catechism).

The main *forms* (one-hour lesson, independent work, examination) and *methods* (reading and interpretation of religious texts, exercises, recitation by heart, writing on religious topics, catechetical methods) of the educational process in parish schools are identified. The author notes the special role of singing and music in the content of education in parish theological schools, and the book as a leading means of religious education.

It is found that the purpose of education in theological schools of Volhynia was to form obedience as a leading Christian virtue; the leading methods of education were to involve students in continuous activity and «good use of time»; methods of moral control; methods of encouragement (praise, enrolment in the category of senior students, announcement of the names of the best students during exams, awarding by books with religious content) and punishment (verbal, methods of limiting students' activities in space and time, reprimands, assignment of a special place at the table, restriction of food, solitude or even imprisonment, deprivation of books, expulsion from the school). The role of prayer and repentance in the educational process of theological schools is noted. The role and importance of overseers, educators and inspectors in controlling the behaviour of parochial school students during extracurricular time is presented. The author substantiates the idea that the basis of educational activities in the parochial schools of Volhynia was a prayer, attendance of parochial schools in the parish and participation in traditional church services (confession, communion). The main methods of education (encouragement and punishment) are described – praise, rewarding with books, as well as remarks, instruction, shaming, standing in the classroom during the lesson on your feet, prohibition to participate in children's games during breaks, detention in the classroom after school for more than an hour, etc.

The research analyses the content and peculiarities of the activities of women's religious educational institutions in Volhynia – diocesan women's schools for girls of the clergy, which were opened in Zhytomyr (1864) and Kremenets (1884).

The research notes the peculiarities of the content of education in Jewish religious educational institutions of Volhynia (in Talmud Torahs and heder), which was purely religious in nature; only at the end of the nineteenth century secular subjects (writing, mathematics, geography) began to appear among the academic disciplines. It is established that for more than a century, the teaching methods in Talmud Torahs and

hederim were purely conservative and reproductive in nature. The role and significance of the Zhytomyr Rabbinical School in the organisation of religious education in the Jewish community of Volhynia as the only institutional form of higher spiritual education is noted.

The features of the religious education of children and youth of the Czech, Polish and German communities of Volhynia in the nineteenth and early twentieth centuries are characterised. It is noted that after the first Polish uprising (1831), the Roman Catholic schooling actually stagnated; Polish schools, including the Volhynian Lyceum, were liquidated; the religious component in the content of education in Roman Catholic educational institutions was minimised to the education of children and youth in churches or boarding schools. It is proved that the most characteristic feature of the German community of Volhynia was its socio-cultural isolation, which resulted in the model of German schooling (primary and secondary) developed by the colonists, based on the Lutheran or Roman Catholic religion, which was followed by the Germans of Volhynia. It has been established that religious education in the primary schools of the Czech community of Volhynia consisted of studying Russian-Czech writing, reading in Russian and Czech, Russian history, arithmetic, sacred history and prayers.

The scientific novelty of the study lies in the fact that it is the first systematic and holistic analysis of the process of formation and development of religious education in Volhynia in the nineteenth and early twentieth centuries; identifies the leading factors and prerequisites (socio-political, ideological, socio-cultural) for the development of religious educational institutions in the region; characterises the contribution of religious and public figures of Volhynia to the formation and development of religious education in Volhynia during the period under study; substantiates the structure, content, forms and methods of teaching and upbringing in Orthodox, Roman Catholic, Lutheran and Jewish religious schools in Volhynia in the nineteenth and early twentieth centuries;

the historical and pedagogical knowledge about the correlation between the global and the local in the development of the education system of sub-Russian Ukraine has been *improved*;

the forms and methods of historical and pedagogical research were *further developed*.

The practical significance of the results obtained is that its content and conclusions can be used by historians of education to write scientific works on historical and pedagogical regionalism; teachers of the history of Ukraine and history of education to develop disciplines of free choice of students on the history of the Volhynia and the history of national schooling; teachers of secondary schools to introduce the historical experience of religious education in the process of teaching and upbringing of children and youth.

Key words: spirituality, religious education, religious educational institution, Volhynia, religious school, religious seminary, parochial school, rabbinical school.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковано основні результати дисертації

Статті у наукових фахових виданнях України

1. Лелюх С. Р. Православна церква Волині як організатор початкової ланки шкільництва (XIX –початок XX століття). *Інноватика у вихованні*. Рівне: РДГУ, 2021. Вип. 14. С. 314–323.

URL: <https://ojs.itup.com.ua/index.php/iuu/article/view/430>

2. Лелюх С. Р. Персоніфікація як основа біографічного методу в історико-педагогічній регіоналістиці: дихотомія проблеми. *Нова педагогічна думка*. 2022. № 2 (110). С. 68–73.

URL: <http://npd.roippo.org.ua/index.php/npd/article/view/451/649>

3. Лелюх С.Р. Становлення та розвиток церковнопарафіяльного шкільництва на волині у XIX – на початку XX століття. *Педагогічна наука і освіта XXI століття*. 2024. № 3. С. 278-291.

URL: <https://pse.itup.com.ua/index.php/pse/article/view/45/41>

4. Лелюх С.Р. Духовна освіта в чеській та німецькій спільнотах Волині у XIX– на початку XX століття. *Інноватика у вихованні*. 2024. Вип. 20. С.198-210.

URL: <https://doi.org/10.35619/iuu.v1i20.644>.

5. Leliukh S. R. Women's diocesan schools in the system of religious education in Volyn (1864-1917). *Гірська школа українських Карпат*. 2024. .№30. С. 116-123.

URL: <https://journals.pnu.edu.ua/index.php/msuc/article/view/8860/8900>

Опубліковані праці апробаційного характеру

6. Лелюх С. Р. Аксіологічний підхід до вивчення історії православної педагогіки. *Дослідницькі підходи до історико-педагогічних розвідок: від традицій до новацій*: зб. матеріалів V Всеукр. наук.-методол. семінару з історії освіти, 21 жовт. 2020 р., Київ / НАПН України, Від-ня заг. педагогіки та філософії освіти, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського та ін. ; [редкол.: Березівська Л. Д. (голова редкол.)]. Київ: ДНПБ, 2020. С. 38. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/722619/3/Research%20approaches_seminar_abstract_collection.pdf

7. Лелюх С. Р. Освітньо-просвітницька діяльність православних священників: до проблеми термінології. *Понятійно-термінологічний апарат історико-педагогічних досліджень: історія і сучасні підходи*: зб. матеріалів VI Всеукр. наук.-методол. семінару з історії освіти, 19 трав. 2021 р., Київ / НАПН України, Від-ня заг. педагогіки та філософії освіти, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського [та ін.]; [редкол.: Березівська Л. Д. (голова редкол.)], Вінниця: Нілан-ЛТД, 2021. С. 55–57. URL: https://dnpb.gov.ua/wp-content/uploads/2021/06/Conceptual_and_terminological_apparatus_2021.pdf

8. Лелюх С. Р. Біографії православних священників як джерело інформації для досліджень з історії педагогіки. *Педагогічна біографіка та біографістика в сучасному науково-інформаційному просторі*: зб. матеріалів VII Всеукр. наук.-методол. семінару, 20 трав. 2022 р. Вінниця: ТВОРИ, 2022. С. 60. URL: https://dnpb.gov.ua/wp-content/uploads/2022/06/Pedagogical_biography_and_biography-2022.pdf

9. Лелюх С. Р. Роль особистісного потенціалу протоієрея Андрія Хойнацького в розвитку просвітництва на Волині. *Роль особистості педагога в реформуванні української освіти в умовах війни: виклики, реалії та перспективи (до 80-річчя з дня народження Т. Д. Дем'янюк та 75-річчя з дня народження С. Г. Карпенчук)*: електронний збірник матеріалів III Регіональної науково-практичної конференції. Рівне: РДГУ. 2024. С. 95-98. URL: https://drive.google.com/file/d/18YbNZJ4SnxyvgU54M7T3h0DaS_DJfKy9/view

**Опубліковані праці, які додатково відображають наукові результати
дослідження**

Статті у наукових іноземних фахових виданнях

10. Leliukh S. R. Christian humanism in the theory and practice of the educational activity of orthodox priests in Volyn (XIX - early XX centuries). *International Journal of Innovative Technologies in Social Science*. 2022. (4(36)). P. 1–5. URL: https://doi.org/10.31435/rsglobal_ijitss/30122022/7913